

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” **XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL**

SUBSTANTIV FRAZEOLOGIK BIRLIKLARI: STRUKTUR-SEMANTIK VA FUNKSIONAL TAVSIF

Qodirova Sarvinoz Ravshan qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti xorijiy til va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

ravshanovna.sara96@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9090-5813>

Annotatsiya. Maqolada substantiv frazeologik birliklarning o‘zbek tilidagi struktur-semantik xususiyatlari, grammatik vazifasi va nutqiy qo‘llanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Substantiv frazeologik birliklar frazeologik tizimning nomlovchi qatlamiga mansub bo‘lib, predmet, shaxs, holat, mavhum tushuncha yoki baholovchi obrazni otga xos vazifada ifodalaydi. Tadqiqotda bunday birliklarning “sifat + ot”, “ot + ot”, “qaratqich + egalik”, “ot + ko‘makchi/postpozitiv element” kabi modellar orqali shakllanishi, gapda ega, to‘ldiruvchi, kesim tarkibi va aniqlovchi vazifalarida kelishi ko‘rsatildi. Shuningdek, substantiv frazeologizmlarning semantik yaxlitlik, obrazlilik, baholovchanlik va milliy-madaniy konnotatsiya kabi belgilari izohlandi. Maqola natijalari frazeologiya, leksikologiya, tarjimashunoslik va o‘zbek tilini o‘qitish amaliyoti uchun ahamiyatlidir.

Kalit so‘zlar: substantiv frazeologik birlik, frazeologizm, otlashgan birlik, semantik yaxlitlik, struktur model, nominativ funksiya, obrazlilik, o‘zbek tili.

Аннотация. В статье анализируются структурно-семантические и функциональные особенности субстантивных фразеологических единиц узбекского языка. Показано, что данные единицы выполняют номинативную функцию, обозначают лицо, предмет, состояние или абстрактное понятие и выступают в предложении в позициях, свойственных имени существительному. Особое внимание уделяется моделям образования, семантической целостности, образности и национально-культурной коннотации.

Ключевые слова: субстантивная фразеологическая единица, фразеологизм, номинативная функция, структурная модель, семантическая целостность, образность.

Abstract. The article examines the structural-semantic and functional features of substantival phraseological units in Uzbek. These units perform a nominative function, denote a person, object, state or abstract concept, and occupy syntactic positions typical of nouns. The study focuses on formation models, semantic integrity, imagery, evaluative meaning and national-cultural connotations.

Keywords: substantival phraseological unit, phraseologism, nominative function, structural model, semantic integrity, imagery, Uzbek language.

KIRISH

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL

Frazeologiya tilning milliy ruhini, tarixiy tajribasini va obrazli tafakkurini o‘zida mujassam etadigan muhim leksik-semantik qatlamdır. Frazeologik birliklar nutqda tayyor holda qo‘llanishi, komponentlarining barqarorligi, semantik yaxlitligi va ekspressiv baholovchanligi bilan erkin so‘z birikmalaridan farqlanadi. Ular faqat ifoda vositasi emas, balki xalqning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, ijtimoiy bahosi va madaniy xotirasini saqlovchi til birliklaridir.

Frazeologik birliklarni grammatik-semantik jihatdan tasniflashda ularning qaysi so‘z turkumi vazifasini bajarishi muhim mezon hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan verbal, adyektiv, adverbial va substantiv frazeologik birliklar farqlanadi. Substantiv frazeologik birliklar otga xos nominativ vazifani bajaradi; ular shaxs, predmet, mavhum tushuncha, holat yoki baholovchi obrazni nomlaydi. Masalan, “ko‘z qorachig‘i” birligi qimmatli, aziz inson yoki narsa ma’nosini ifodalaydi; “qora kun” qiyinchilik va musibat davri ma’nosida, “ko‘ngil ko‘zi” esa ichki sezgi va ma’naviy idrok ma’nosida qo‘llanadi. Bunday birliklarda shaklan bir necha so‘z qatnashsa-da, ma’no butun holda anglashiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘zbek frazeologiyasida substantiv birliklar ko‘p uchrasa-da, ular ko‘pincha umumiy frazeologik material tarkibida tahlil qilinadi. Substantiv frazeologizmlarning aynan otga xos sintaktik pozitsiyasi, semantik guruhlar va nutqiy funksiyalarini alohida ko‘rsatish frazeologik tizimni yanada aniqroq tasniflash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbek frazeologiyasi bo‘yicha dastlabki muhim nazariy qarashlar Sh.Rahmatullayev tadqiqotlarida shakllangan. Olim frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, ko‘chma ma’noliligi va nutqdagi tayyorlik xususiyatlarini izohlab, o‘zbek tilida frazeologizmlarning ma’no turlarini ilmiy asosda tasniflagan [1; 2]. Uning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” o‘zbek frazeologik birliklarini amaliy tahlil qilishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

B.Yo‘ldoshev frazeologik uslubiyat, frazeografiya va frazeologik birliklarning nutqdagi uslubiy imkoniyatlarini chuqur o‘rgangan. Uning ishlarida frazeologizmlarning badiiy nutqda obraz yaratish, baho berish va emotsional ta’sir kuchini oshirishdagi o‘rni keng yoritiladi [5; 6]. A.Mamatov esa leksik va frazeologik norma muammolarini tahlil qilib, frazeologik birliklarning me’yoriy qo‘llanishi, variantlanishi va semantik barqarorligi masalalariga e’tibor qaratadi [4].

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” **XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL**

Rus va jahon tilshunosligida V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.V.Kunin, V.N.Teliya kabi olimlar frazeologik birliklarning semantik, struktur va funksional tasnifini ishlab chiqqan. Ularning qarashlari o‘zbek frazeologiyasi uchun ham metodologik ahamiyatga ega. Biroq o‘zbek tilidagi substantiv frazeologik birliklarni milliy til materiali asosida maxsus tahlil qilish hali ham dolzarb yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tavsifiy, struktur-semantik, funksional va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Material sifatida o‘zbek frazeologik lug‘atlari, o‘zbek adabiy tili bo‘yicha ilmiy adabiyotlar hamda umumiy nutq amaliyotida faol qo‘llanadigan frazeologik birliklar olindi. Birliklarning substantiv xarakteri uch mezon asosida aniqlashtirildi:

- birinchidan, ular otga xos nominativ ma’no bildirishi;
- ikkinchidan, gapda ega, to‘ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi yoki ot-kesim vazifasida kela olishi;
- uchinchidan, semantik jihatdan shaxs, predmet, holat yoki mavhum tushunchani nomlashi.

Substantiv frazeologizmlar erkin so‘z birikmalaridan farqlanadi. Erkin birikmada komponentlarning har biri o‘z leksik ma’nosini saqlaydi: masalan, “oq qog‘oz” oddiy predmet nomi. Frazeologik birlikda esa komponentlar birgalikda yangi, ko‘chma va yaxlit ma’no hosil qiladi. Demak, tahlilda grammatik shakl bilan semantik yaxlitlik birgalikda tekshirildi.

NATIJALAR VA TAHLIL

Substantiv frazeologik birliklar, avvalo, nomlovchi vazifasi bilan ajraladi. Ular tilning frazeologik qatlamida otga xos sintaktik imkoniyatlarni bajaradi. Bunday birliklar gapda “kim?”, “nima?”, “kimning?”, “nimaning?” kabi savollarga javob bo‘lishi, ko‘plik, egalik, kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi yoki ot-kesim tarkibida kelishi mumkin. Masalan, “ko‘z qorachig‘i” birligi egalik qo‘shimchalari bilan moslasha oladi: “xalqning ko‘z qorachig‘i”, “onamning ko‘z qorachig‘i”. Bu holat frazeologizmning substantiv tabiati grammatik shaklda ham namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

1-jadval. Substantiv frazeologik birliklarning struktur modellari

Struktur model	Misollar	Semantik xususiyat	Nutqiy vazifa
----------------	----------	--------------------	---------------

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO’LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL

Struktur model	Misollar	Semantik xususiyat	Nutqiy vazifa
Sifat + ot	qora kun, oq yo‘l, og‘ir yuk	baholovchi va obrazli nomlash	holat yoki vaziyat nomi
Ot + ot	ko‘ngil ko‘zi, yurak amri, hayot-mamot masalasi	mavhum tushuncha va ichki holat nomi	ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi
Qaratqich + egalik	ko‘zning oq-u qorasi, yuragining tubi	azizlik, ichki kechinma, markaziy qadriyat	predmet yoki shaxsni obrazli nomlash
Ot + postpozitiv unsur	qo‘l osti, ko‘z oldi, til uchi	joy, idrok yoki nutqiy holatni bildiradi	ravishlashgan yoki otlashgan vazifa
Son/miqdor + ot	bir og‘iz gap, ikki dunyo, yetti uxlab tushga kirmas narsa	miqdoriy obraz asosida umumlashma	mavhum tushuncha nomi
Metaforik birikma	tosh yurak, oltin bosh, temir iroda	shaxs yoki xarakterga baho	ot-kesim, aniqlovchi, murojaat

Jadvaldan ko‘rinadiki, substantiv frazeologik birliklar bir xil model bilan chegaralanmaydi. Ularning tarkibida sifat, ot, son, egalik shakli, qaratqich munosabati yoki ko‘makchi elementlar ishtirok etishi mumkin. Biroq grammatik shakl turlicha bo‘lsa ham, ularni birlashtiruvchi asosiy belgi - nomlash funksiyasidir. Ular nutqda muayyan hodisani, shaxsni yoki baholovchi konseptni tayyor obraz sifatida ifodalaydi.

Substantiv frazeologizmlarning semantik tuzilishida obraz markaziy o‘rin tutadi. Masalan, “ko‘ngil ko‘zi” birligida ko‘z komponenti jismoniy ko‘rish organini emas, ma’naviy idrok va sezgirlikni anglatadi. “Qora kun” birligida qora rang qayg‘u, musibat va og‘ir vaziyat konseptini kuchaytiradi. “Tosh yurak” birligida esa tosh komponenti qattqlik, rahmsizlik va sovuqlik semalarini faollashtiradi. Demak, substantiv frazeologik birliklarda predmetlik ma’nosi ko‘pincha metaforik asosda yaratiladi.

Bunday birliklar shaxsni baholashda ham faol qo‘llanadi. “Oq ko‘ngil”, “tosh yurak”, “oltin bosh”, “kalta fahm” kabi birliklar inson xarakteri, aqliy salohiyati yoki axloqiy xususiyatini obrazli tarzda nomlaydi. Bu yerda frazeologizm nominativ birlik bo‘lish bilan birga, baholovchi birlik hamdir. U oddiy “yaxshi odam” yoki “rahmsiz odam” kabi izohdan kuchliroq ekspressiv ta’sir beradi.

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” **XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL**

Substantiv frazeologizmlar mavhum tushunchalarni ifodalashda ham muhim. “Yurak amri”, “ko‘ngil xohishi”, “hayot-mamot masalasi”, “ko‘z oldi” kabi birliklar insonning ichki kechinmasi, qarori, xotirasi yoki muhim vaziyatini konkret obraz orqali ifodalaydi. Bu xususiyat ularni badiiy va publitsistik nutqda ayniqsa faol qiladi.

Sintaktik nuqtayi nazardan substantiv frazeologik birliklar gapning turli bo‘laklari vazifasida keladi. Masalan, “Ko‘z qorachig‘i asralishi kerak” gapida frazeologizm ega vazifasida, “U bu ishni yurak amri bilan bajardi” gapida vositali to‘ldiruvchi tarkibida, “Bu masala hayot-mamot masalasi edi” gapida ot-kesim vazifasida keladi. Demak, frazeologizmning grammatik funksiyasi uning substantivligini aniqlashda asosiy mezonlardan biridir.

2-jadval. Substantiv frazeologik birliklarning semantik guruhlari

Semantik guruh	Mazmuni	Misollar	Konnotatsiya
Shaxsni nomlovchi birliklar	inson xarakteri yoki ijtimoiy bahosini bildiradi	oq ko‘ngil, tosh yurak, oltin bosh	ijobiy yoki salbiy baho
Holatni nomlovchi birliklar	ruhiy, ijtimoiy yoki hayotiy vaziyatni bildiradi	qora kun, og‘ir dam, ko‘ngil g‘ashligi	emotsional rangdorlik
Mavhum tushuncha birliklari	idrok, xohish, qaror, qadriyatni bildiradi	ko‘ngil ko‘zi, yurak amri, hayot-mamot masalasi	falsafiy-ma’naviy mazmun
Predmet/obyektni nomlovchi birliklar	aziz yoki muhim narsa/shaxsni bildiradi	ko‘z qorachig‘i, ko‘zning oq-u qorasi	mehr, qadrlash
Nutqiy-holat birliklari	aytilgan yoki aytilmagan fikr holatini bildiradi	bir og‘iz gap, til uchi	kommunikativ baho

Substantiv frazeologik birliklarning muhim belgilaridan biri - milliy-madaniy konnotatsiyadir. O‘zbek tilida ko‘ngil, yurak, ko‘z, bosh, qo‘l kabi tana a‘zolari nomlari frazeologik obraz yaratishda juda faol. Bu birliklar xalqning inson ichki dunyosini tana a‘zolari orqali tasavvur qilish an‘anasini ko‘rsatadi. Masalan, ko‘ngil o‘zbek lingvomadaniyatida hissiyot, niyat, ma’naviy poklik va xohish markazi sifatida idrok etiladi. Shu sababli “ko‘ngil ko‘zi”, “ko‘ngil xotirjamligi”, “ko‘ngil yarasi” kabi birikmalar milliy tafakkur bilan bevosita bog‘liq.

Substantiv frazeologizmlarning nutqdagi asosiy vazifalari uch yo‘nalishda ko‘rinadi.

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL

Birinchisi - nominativ vazifa: ular murakkab hodisani qisqa obrazli nom bilan beradi.

Ikkinchisi - ekspressiv vazifa: oddiy so‘zga nisbatan kuchliroq ta’sir hosil qiladi.

Uchinchisi - baholovchi vazifa: shaxs, holat yoki voqeaga ijobiy yoki salbiy munosabat bildiradi.

Masalan, “oltin bosh” birligi aql va qadrni, “tosh yurak” esa rahmsizlikni bildiradi.

Tarjima jarayonida substantiv frazeologik birliklarni so‘zma-so‘z tarjima qilish ko‘pincha ma’no yo‘qolishiga olib keladi. “Ko‘z qorachig‘i” birligini ingliz yoki rus tiliga bevosita komponentlar bo‘yicha tarjima qilish yetarli emas; uning “eng aziz narsa” ma’nosi alohida ko‘rsatilishi kerak. Shuning uchun bunday birliklarni tarjima qilishda semantik ekvivalent, izohli tarjima yoki kontekstual moslik tanlanadi.

O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitishda ham substantiv frazeologizmlarni alohida guruh sifatida berish samarali. Chunki ular nafaqat lug‘aviy boylikni oshiradi, balki o‘quvchiga o‘zbek xalqining obrazli fikrlash modelini tushuntiradi. Bunda frazeologizmning tarkibiy komponentlari, ko‘chma ma’nosi, nutqdagi vazifasi va madaniy konnotatsiyasi birgalikda izohlanishi zarur.

Substantiv frazeologik birliklarni aniqlashda asosiy qiyinchilik shundaki, ba’zi frazeologizmlar bir vaqtning o‘zida bir necha grammatik vazifada qo‘llanishi mumkin. Masalan, “oq ko‘ngil” birligi kontekstga qarab sifatlovchi birlik sifatida ham, shaxsni nomlovchi substantiv birlik sifatida ham keladi: “oq ko‘ngil odam” birikmasida aniqlovchi, “u oq ko‘ngil” gapida esa otlashgan baholovchi birlik vazifasini bajaradi. Demak, substantivlik har doim faqat shakl bilan emas, kontekstual funktsiya bilan belgilanadi.

Yana bir muhim jihat - frazeologik birliklarning darajalanishidir. Ba’zi birliklar to‘liq substantivlashgan: “ko‘z qorachig‘i”, “hayot-mamot masalasi”. Ba’zilari esa nutqda vazifaga qarab substantivlashadi: “tosh yurak”, “oltin bosh”. Shuning uchun ularni qat’iy yopiq ro‘yxat sifatida emas, funksional maydon sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Substantiv frazeologizmlar o‘zbek tilidagi badiiy matn, ommaviy nutq, publitsistika va kundalik muloqotda yuqori darajada faol. Ular matnga obrazlilik beradi, fikrni ixchamlashtiradi va muallif

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL

munosabatini bevosita ifodalaydi. Shu bois bu birliklarni o‘rganish faqat nazariy tilshunoslik uchun emas, balki matn tahlili, tarjimashunoslik va nutq madaniyati uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Frazeologik birliklarning asosiy ma’no turlari. - Toshkent: Fan, 1955. - 80 b.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1978. - 408 b.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. - Toshkent, 1992. - 380 b.
4. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. - Toshkent, 1991. - 210 b.
5. Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. - Samarqand: SamDU nashri, 1998. - 200 b.
6. Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. - Samarqand: SamDU nashri, 2007. - 108 b.
7. Yo‘ldoshev B., Pardaev Z. O‘zbek frazeologiyasidan materiallar. 4-qism. - Samarqand: So‘g‘diyot, 1997. - 90 b.
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. - 168 b.
9. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Talqin, 2005. - 272 b.
10. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 1995. - 128 b.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
12. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. - 416 b.
13. Vinogradov V.V. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. - Москва: Наука, 1977. - С. 118–139.
14. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - Москва: Высшая школа, 1985. - 160 с.
15. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. - Москва: Высшая школа, 1996. - 381 с.
16. Теля В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1996. - 288 с.